

УДК [908 : 94] (477.54) «18/19»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.1.191>

*Олександр Хорошев**

ВІХРЄВСЬКІЙ БУДИНОК ПІКЛУВАННЯ ЯК ЗРАЗОК МЕЦЕНАТСТВА В МІСТІ ХАРКОВІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Анотація: *Статтю присвячено проблемі благодійництва в Україні – однієї з найактуальніших тем у наш час. Новизна дослідження полягає у проведенні аналізу виникнення та діяльності благодійних товариств на прикладі Віхрєвського будинку піклування в місті Харкові наприкінці ХІХ століття. Введення до наукового обігу й аналіз нових матеріалів з історії регіонального меценатства може сприяти відновленню всебічної наукової картини благодійної активності населення в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. А це, у свою чергу, може стати основою для розробки більш ефективних напрямків і засобів соціальної політики сучасної України.*

Ключові слова: *благодійність, соціальний захист, притулок, купець, меценат*

Благодійництво – одна з найдавніших вітчизняних традицій, яка відображає великий духовний потенціал українського суспільства. Її історія нараховує не одно століття. Особливий підйом меценатства в українських землях почався у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Саме в цей час склалася та діяла ціла низка благодійних закладів, чисельність яких невпинно зростала. Не став виключенням і Харків, де з'явилося багато меценатів, які вклали свої кошти у справу поліпшення життя соціально незахищених верств населення. Тому актуальність історичного вивчення благодійництва дозволяє виявити закономірності зародження та розвитку соціальної політики нашої держави, а також допомогти знайти відповіді на питання та виклики сучасності. Увага до проблем соціальної історії дає змогу розібратися та зрозуміти діяльність не тільки державних органів, але й окремих особистостей на місцях, які заклали традиції благодійництва, меценатства, соціальної допомоги. Аналіз регіональної благодійності, її видів та форм, мотивація благодійників, зокрема в місті Харкові, може допомогти формуванню та здійсненню ефективної сучасної соціальної політики нашої країни.

В основу написання статті покладено наукові принципи об'єктивності, історизму, системності, критичної інтерпретації та систематизації даних з історичних джерел. Введено в науковий обіг та проаналізовано матеріали з історії регіонального благодійництва, що може сприяти відновленню всебічної наукової картини благодійної активності в місті Харкові на межі ХІХ-ХХ ст.

Історіографію даного питання можна поділити умовно на два етапи. Перший охоплює період з кінця ХІХ ст. до жовтневих подій 1917 р. Саме з середини ХІХ ст. спостерігається підйом благодійництва в імперії та на українських землях. Він знаходить своє відображення в тогочасній літературі. Але в основному вона стосується проблем

* *Хорошев Олександр Миколайович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України (Харків, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3830-4072>; e-mail: khroshev61@gmail.com

загальноімперського меценатства, коли практично не зверталася увага на регіональні особливості та досягнення. Вивчення благодійності в дореволюційній історіографії мало свої ознаки: носило в основному описовий та агітаційний характер. Дослідники намагалися долучити до благодійництва якомога більше коло людей, не цікавлячись життєвим шляхом та діяльністю конкретних меценатів¹. Що ж стосовно розвитку благодійництва в Харкові, то цю тему фрагментарно було розглянуто в монументальній праці Д.І. Багалія та Д.П. Міллера².

Другий етап історіографії питання розпочався з кінця 1980-х років, з так званої перебудови, та продовжується й сьогодні. Хронологічний розрив практично в вісімдесят років обумовлюється фактичною забороною висвітлення питання благодійництва в науковій літературі радянського періоду. Під поняттям «бідності», «соціальної незахищеності» розумілося антинародність існуючих соціальних відносин, народжених капіталістичним суспільством, яких, як вважалося, не могло існувати при соціалізмі. З середини 80-х років ХХ ст. почалася трансформація радянського суспільства. Стало поглиблюватися його соціальне розшарування, а вивчення проблем допомоги незаможним знов стало актуальним. З'явилися різноманітні публікації за темою. Було надруковано матеріали, де вперше викладалися біографії значних благодійників, у тому числі харківських³. Це, як правило, було пов'язано з їх реабілітацією.

У теперішній час дослідження благодійності стали об'єктом багатьох наукових дисциплін: історії, філософії, соціології, юриспруденції, етики, психології тощо. Почали з'являтися статті, книги, а пізніше й Інтернет-ресурси з історії державних та місцевих органів соціального захисту населення, про допомогу сиротам, бідним, про волонтерську діяльність⁴. Почали з'являтися монографії, проводилися наукові конференції за темою⁵. Благодійництво у всіх його формах та видах й сьогодні залишається одною з провідних наукових тем сучасності⁶.

¹ *Георгиевский П.И.* Призрение о бедных и благотворительность. Санкт-Петербург, 1894; *Дерюжинский В.Ф.* Заметки об общественном призрении. Москва, 1897; *Максимов Е.Д.* Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России. Санкт-Петербург, 1894.

² *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): ист. моногр.: в 2 т. Репринт. изд., Харьков: Харьковская книжная фабрика им. М.В. Фрунзе, 1993. Т. 2: XIX – начало XX века. С. 923-931.

³ *Карнацевич В.Л.* Сто знаменитых харьковчан. Харьков: Фолио, 2005. С. 8-12, 99-103.

⁴ *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: Хрещатик, 1998. 208 с; *Голімба В.І.* Історія благодійництва в Україні. Київ, 2002. 258 с.; *Донік О.М.* Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 159-177; *Колосова Н.О.* Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець XX – початок XXI ст.): дис.... к. іст. н. Київ, 2006. 19 с.; *Нарадько А.В.* Благодійність у сфері освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть). Полтава: Вид-во ПолтНТУ ім. Ю. Кондратюка, 2016. 176 с.

⁵ *Чепурнов В.О., Ярема В.І.* Благодійництво як пріоритетна форма некомерційної господарської діяльності: монографія. Ужгород: КП «Ужгор. міська друк.», 2008. 144 с.; Благодійність у сучасному світі: витоки, проблеми, перспективи. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2019. 82 с.

⁶ *Ланіна М., Кузьміна О.* Благодійна діяльність у сучасній Україні // Вісник Приазовського державного технічного університету. 2019. Вип. 4. С. 31-36; *Сичова В.В., Полонець Т.С.* Благодійна діяльність як основа соціальної роботи // SOCIOPROSTIR: міждисциплінарний електронний збірник наук. праць з соціології та соціальної роботи. 2020. № 9. С. 31-40.

Стали з'являтися також наукові статті про меценатство на Харківщині. Це кілька робіт О. Кравченка⁷, стаття Ю. Соколовської⁸ та деякі інші. Не став винятком і автор, який вже починав досліджувати напрямки благодійництва у Харкові наприкінці XIX – початку XX ст.⁹ Огляд сучасних публікацій на тему меценатства дає змогу стверджувати, що хоча кількість досліджень збільшилася, стала різноманітнішою, все ж відчувається відсутність як узагальнюючих досліджень феномену вітчизняної благодійності, так і робіт, присвячених окремим напрямкам меценатської діяльності в Харкові та Харківській губернії у вказаний період.

Виходячи зі ступеню наукової розробки теми, а також у зв'язку з її актуальністю та науковою значимістю *метою статті* став аналіз регіональних аспектів благодійництва на прикладі діяльності Віхревського будинку піклування в Харкові у кінці XIX ст.

Благодійність у дореволюційній імперській історії мала свою соціальну специфіку, яка сформувала особливий патріархальний характер відносин між благодійниками та тими, що отримували від них допомогу. У першу чергу, благодійництвом займалися державні чиновники та можновладці. Навіть частина дворянства, вищої аристократії вважали своїм моральним обов'язком допомагати соціально знедоленим прошаркам суспільства. Хоча слід підкреслити, що подібна діяльність іноді була просто даниною тогочасній моді. Меценатством займалися підприємці. Для багатьох з них благодійність була можливістю затвердити себе як особистість і позиціонувати себе в якійсь певній рольовій проекції у суспільстві. Цей вид діяльності, значною мірою, був притаманний і купецтву. Саме цей прошарок суспільства опікувався освітою, культурою, навіть фінансував географічні та наукові дослідження тощо. Це робилося як для отримання почесного громадянства і медалей, так і з релігійними цілями. Саме релігійні мотиви часто ставали причиною заснування лікарень, церков і притулків.

Так, у 1895 р. в Харкові було засновано благодійний заклад – Будинок піклування. Кошти на його створення й утримання надав місцевий купець другої гільдії Іван Гаврилович Віхрев. Як і у випадку ще з одним відомим харківським меценатом Максиміліаном Гельферіхом, цей заклад він присвятив пам'яті своєї покійної дружини Єлизавети Олександрівни. Серед харків'ян заклад отримав назву Віхревського притулку. За вимогами того часу було складено Статут закладу, затверджений 15 травня 1895 року¹⁰. Він складався з пунктів самого Статуту (перші вісім сторінок тексту) та Правил внутрішнього розпорядку закладу (сторінки з 9 по 12).

Статут Віхревського Будинку піклування складався з 26 пунктів. Метою цього благодійного закладу проголошувалося безкоштовне піклування про бідних, старих, калік і

⁷ Кравченко О.В. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX століття): збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія і географія». Харків: ХНПУ, 2006. Вип. 21–22. С. 20–25; Кравченко О.В. Історія благодійності на Харківщині. Бібліографічний покажчик. Харків: Вид-во: Харківський приватний музей міської садиби, 2005. 280 с.

⁸ Соколовська Ю.В. Опіка над неповнолітніми злочинцями у Харківській губернії наприкінці XIX – початку XX століття // Virtus: Scientific journal. 2017. #19 (December). С. 165–168.

⁹ Хорошев О.М. Деякі проблеми благодійництва в місті Харкові наприкінці XIX – початку XX століть. Publishing house of University of Technology, Katowice, 2022. С. 421–426.

¹⁰ Устав Вихревского дома Призрения бедных в г. Харькове. Харьков: Типография Губернского Правления, 1895. 12 с.

хворих людей, як чоловіків, так і жінок, незважаючи на їхнє соціальне походження. При цьому перевага надавалася соціально незахищеним верствам саме міста Харкова. Єдиним обмеженням було тільки віросповідання нужденних – це обов'язкове сповідання ними православ'я, про що йшла мова вже у першому параграфі Статуту. Це ще раз підтверджує, що Віхрев таким чином хотів вшанувати пам'ять померлої дружини, яка й була православною.

Для свого Будинку піклування купець пожертвував землю, садибу з будинками та виділив десять тисяч рублів. Єдиною його вимогою було тільки те, що ні в якому випадкові все це майно не повинно ніколи, ні за яких обставин мати якесь інше призначення, окрім притулку для бідних (пункт 2). Його не можна було забрати за борги або закласти. Купець Віхрев також поклав у Харківський міський Купецький банк під проценти 32 тисячі рублів капіталу для утримання названого притулку, що було закріплено у четвертому пункті. Для того часу сума дуже немаленька.

Приймалися також добровільні пожертвування від приватних осіб та об'єднань, при чому як грошові, так і різним майном. Особливо щедрі жертводавці могли навіть самі утримувати нужденних і призначати їм свої іменні пенсії (пункт 6). Крім того Іван Гаврилович застрахував Будинок піклування від можливих пожеж у Харківському товаристві взаємного страхування майна та відповідно до пункту 3 виплачував страхові внески на випадок відшкодування можливих втрат від пожежі. Статутом не визначалася точна кількість нужденних, які могли утримуватися в притулку. Це залежало від коштів, отриманих від самого І. Віхрева та інших жертводавців (пункт 5). При цьому у дванадцятому параграфі Статуту окремо зазначалося, що сам купець мав переважне право на власний розсуд приймати та виключати нужденних, тобто його наміри та рішення завжди були пріоритетними.

Статутом окреслювалася система управління Будинком піклування. Восьмим параграфом передбачалося існування особливої Ради, що складалася з чотирьох осіб, яку очолював почесний піклувальник. Тобто притулком керувало п'ять осіб. При цьому почесним піклувальником був сам Іван Гаврилович Віхрев. Він здійснював загальне керівництво притулком, наглядав за виконанням його Статуту, піклувався, щоб його мешканці мали все необхідне для нормального існування (пункт 11), мав вирішальний голос при вирішенні будь-яких поточних питань у благодійному закладі.

Оскільки власних дітей Іван Гаврилович не мав саме через раптову смерть дружини, на випадок його смерті ця посада переходила до його племінника, також купця, Миколи Яковича Віхрева. Сам Будинок піклування, відповідно до восьмого пункту, знаходився у веденні Харківської міської думи. Тому в разі смерті племінника, саме вона повинна була призначити нового почесного піклувальника з числа жертводавців, що надали на утримання притулку не менше п'яти тисяч карбованців відразу або трьохсот карбованців щорічно (пункт 9). Тобто почесним піклувальником Будинку могла бути людина досить багата, щоб підтримувати його у разі необхідності своїми коштами.

Рада Віхревського Будинку піклування займалася всіма його поточними справами, які були закріплені у тринадцятому параграфі: розпоряджалася всім рухомим і нерухомим майном, приймала та виключала нужденних, займалася заготівлею продовольчих припасів та інших необхідних речей, приймала, переміщувала та звільняла необхідних службовців,

призначала їм грошове утримання, страхувала майно від пожеж¹¹, складала правила внутрішнього розпорядку закладу, вела всю фінансову діяльність і складала звітність. При цьому, відповідно до десятого параграфу, самі члени Ради, як і сам почесний піклувальник, працювали безкоштовно, тобто плату за свою працю не отримували. А це ще раз доводить, що ця організація була саме благодійною.

Згідно з десятим пунктом, всі члени Ради обиралися на засіданні Харківської міської думи строком на три роки. Рада проводила свої засідання не рідше двох разів на місяць, що було закріплено у п'ятнадцятому параграфі. Головою на цих засіданнях був почесний піклувальник (пункт 14). На них повинні були присутніми не менш трьох членів ради, тобто збори вважалися дійсними, якщо на них були присутні чотири з п'яти керуючих осіб. Всі справи вирішувалися більшістю голосів. Але, на відміну від сучасності, при рівності поданих голосів, голос почесного піклувальника надавав перевагу для прийняття будь-якого рішення (пункт 15). Як бачимо, роль почесного піклувальника була більш вагомою, ніж члена Ради.

За Статутом притулок мав свою печатку з написом «Вихревский Дом Призрения в городе Харькове». У шістнадцятому параграфі було закріплено перелік персоналу, який працював у притулку. До цього списку входили лікар, фельдшер, доглядач і кастелянка.

Особливо підкреслювалося, що лікар виконує свої обов'язки безкоштовно. При цьому він згідно із сімнадцятим пунктом, вважався таким, що знаходиться на державній службі з вислугою чинів і звань, тобто він отримував плату за свою працю не від благодійної організації, а за рахунок державних коштів. Лікар користувався такими ж правами, що й члени Ради та навіть мав право брати участь у її засіданнях і приймати участь у вирішенні всіх поточних справ. Правила внутрішнього розпорядку Будинку зобов'язували лікаря проводити медичний огляд всіх, кого до нього приймали. У разі необхідності надавати нужденним необхідну медичну допомогу та здійснювати загальний санітарний нагляд за притулком. Лікаря зобов'язували відвідувати Будинок піклування купця Віхрева не рідше, ніж два рази на тиждень, що було прописано у шостому пункті Статуту. В розпорядження лікаря надавалася аптека. Якщо ж такого лікаря знайти не могли, то Статут давав змогу запросити лікаря за наймом і виплачувати йому гроші, але при цьому він вже не користувався всіма правами члена Ради (пункт 22). Якщо кількість нужденних перевищувала 40 осіб, а лікар перебував у закладі час від часу, то для постійного нагляду за старими та тяжко хворими притулку призначали фельдшера. Згідно із сьомим параграфом він повинен був виконувати щоденно всі розпорядження, які надавав йому лікар.

При Будинку піклування існувала також посада доглядача. Він разом з призначеним членом Ради отримував кошти на поточні витрати, вів закупівлю їжі, освітлювальних приладів (свічок), палива й інших необхідних господарських товарів. Саме він вів касову книгу, відповідав за збереження рухомого та нерухомого майна, наглядав за спокоєм і чистотою у приміщеннях і виконанням всіма службовцями притулку своїх обов'язків. Доглядач отримував за свою працю гроші, йому надавалося квартира з опаленням та освітленням (пункт 2).

У притулку існувала й посада кастелянки, посадові обов'язки якої було закріплено у

¹¹ *Хорошев О.М.* Діяльність Харківського товариства взаємного страхування майна від вогню в кінці XIX століття // Гілея. 2020. № 153. С. 211–216.

п'ятому параграфі Статуту. Вона відповідала за одягу, білизну, взуття мешканців Будинку та щомісяця надавала Раді звіт про їх стан. У першу чергу кастелянку шукали серед мешканок притулку. Якщо ж здібною до цієї роботи жінки не знаходилося, кастелянкою могла стати стороння особа за наймами.

Як вже зазначалося вище, головною вимогою для прийняття бідних і хворих до Будинку піклування Віхрева було сповідання ними православ'я. У Статуті особливо оговорювалося, що притулок опікується Петропавлівською церквою Харкова. Її священники проводили необхідні церковні служби та треби: сповідь, причастя, поховання померлих і все інше. Причому, поховання померлих мешканців притулку здійснювалося на кошти благодійного закладу за православним обрядом (пункт 25). За все це Петропавлівська церква отримувала з коштів притулку сто карбованців на рік. У свою чергу, в Правилах внутрішнього розпорядку Будинку особливо підкреслювалося, що всі мешканці притулку повинні відвідувати загальні молитви в церкві вранці, перед обідом і ввечері, а також виконувати всі церковні обов'язки православного громадянина. Винятки стосувалися тільки для важко хворих. У сімнадцятому параграфі Статуту особливо наголошувалося, що просити милостиню, жебракувати біля церкви було суворо заборонено. Як бачимо, незважаючи на те, що в кінці XIX ст. церква втратила свій домінуючий стан у суспільстві, для засновника притулку купця Віхрева це не мало значення. Він вважав за необхідне особливо наголосити та навіть чітко прописати в Статуті свого благодійного закладу необхідність дотримуватися всіх вимог православної церкви, вважаючи їх головним аргументом при прийнятті нужденних до свого Будинку піклування.

До Віхревського притулку могли звернутися нужденні, які прагнули в ньому оселитися. Вони повинні були надати почесному піклувальнику або Раді документ, що підтверджував особу, віросповідання та бідність (пункт 19). Після цього Рада, а також почесний піклувальник на свій розсуд вирішували питання про прийняття чи неприйняття особи до Будинку. При цьому калік, хворих і фізично слабких людей не повинно було бути більше, ніж третина від всіх мешканців притулку, що було також закріплено в пункті 21. Це свідчить про певну обмеженість для самих незахищених верств населення потрапити до Будинку. Але це був приватний благодійний заклад, де останнє слово завжди залишалося за його засновником і почесним піклувальником.

Існували категорії населення, яких не приймали до цього закладу. Окремо підкреслювалося, що до притулку не приймалися душевно хворі, хворі на інфекційні захворювання, п'яниці, а також виключені з інших благодійних закладів. Якщо прийнята до Будинку особа злісно не виконувала правила внутрішнього розпорядку або демонструвала негідну поведінку, її могли виключити з благодійного закладу і вже ні за яких обставин назад не приймали (пункт 24). При цьому кожний з нужденних за своїм бажанням міг залишити притулок, а через деякий час міг знову повернутися до нього. Хоча такі відлучення все ж допускалися здебільшого за поважними причинами і на недовгий час.

Всі мешканці Будинку піклування знаходилися в однакових умовах. Вони отримували однакову їжу та необхідні для життя речі, одяг, білизну, взуття. Винятки надавалося лише важко хворим, які знаходилися під наглядом лікаря (пункт 22). При цьому відповідно до п'ятнадцятого параграфу мешканці благодійного закладу могли також мати якісь власні речі: одягу, білизну, взуття тощо. Найчастіше у мешканців притулку не було

рідних, близьких чи знайомих. Але якщо такі траплялися, то їм навіть дозволялися побачення, але в особливі дні та години, встановлені Радою.

Окрім прав нужденні мали й деякі обов'язки, які були закріплені в одинадцятому пункті Статуту. Мешканці притулку були зобов'язані прибирати свої кімнати, підтримувати чистоту та порядок. По черзі повинні були подавати та прибирати їжу, посуд тощо. Обов'язком також було дбайливе ставлення до меблів, одягу, взуття, необхідність зберігати рухоме та нерухоме майно Будинку. Мешканці благодійного закладу мали право виконувати якісь свої улюблені роботи, які не заважали іншим мешканцям притулку. Рада притулку мала право залучати їх до суспільно корисної неважкої праці і мешканці не мали права від таких робіт відмовлятися (пункт 12). Зрозуміло, що винятком були важкохворі особи.

Статут Віхревського Будинку піклування дає певну уяву про існування в Харкові благодійних організацій у кінці XIX ст., їх мету, можливості та напрямки діяльності. Він також розширює наші уявлення про діяльність окремих притулків для нужденних у Харкові в цей час. Деякі напрямки їх діяльності можуть використовуватися і в наш непростий час сучасними благодійними закладами та соціальними працівниками.

Таким чином, період з середини XIX і до початку XX ст. в цілому в імперії та в Харкові зокрема можна вважати періодом становлення та розвитку системи благодійності та меценатства. У наш час благодійність повернула собі соціально-історичне значення та стала важливою частиною суспільних відносин сучасного українського суспільства. Фактично вся соціальна сфера, а особливо зараз під час воєнних дій, у більшій чи меншій мірі пов'язана з благодійністю. Це сприяє наповненню новим змістом забутих понять, традицій, імен, у тому числі ідей благодійності. Зазначене, наповнює оновленим змістом забуті поняття, повертає традиціям їх історичне значення, особливо у скрутні часи. Вивчення історії регіонального благодійництва на межі XIX-XX ст. може суттєво доповнити картину минулого як у соціально-економічному, так і в культурному відношеннях. Наукова розробка теми історії меценатства на місцевому рівні сприяє отриманню більш об'єктивних знань про методи та напрямки їх роботи, дозволяє виділити загальні та регіональні проблеми у формуванні і діяльності установ соціальної допомоги. Високі моральні та духовні принципи окремих благодійників минулого можуть стати гарним прикладом для засновників сучасних добродійних фондів, благодійних організацій та об'єднань. Дослідження моделей дореволюційного благодійництва може стати основою для розробки більш ефективних напрямків соціальної політики держави, а також удосконалення правових основ меценатства у сучасній Україні.

Oleksandr Khoroshev

Vikhriev Care Home as an Example of Patronage in the City of Kharkiv at the End of the 19th Century

Abstract: The article is devoted to the problem of philanthropy in Ukraine, which is one of the most relevant topics nowadays and analyzes and attempts to generalize the

historical experience of the charity formation and development in Kharkiv in the late 19th and early 20th century.

The novelty of the research lies in conducting an analysis of the emergence and activity of charitable societies based on the example of the Vikhriev care home in the city of Kharkiv at the end of the 19th century.

The author introduces into scientific circulation new, still unexplored historical sources, namely the Charters of several Kharkiv charitable societies and recalls the names of some local philanthropists who have fallen into unmerited oblivion yet deserve the memory of their posterity.

Introduction into scientific circulation and analysis of new materials from the history of regional philanthropy can contribute to the restoration of a comprehensive scientific picture of charitable activity of the population in the late 19th – early 20th centuries. And this, in its turn, can become the basis for the development of more effective directions and means of social policy in modern Ukraine.

When writing the article, the author used comparative and descriptive methods as well as systemic analysis and synthesis of historical material.

Keywords: charity, social protection, almshouse, merchant, philanthropist, shelter